

LEKSIKOLOGIYA ASOSLARINI O‘RGANISHDA LUG‘ATLARNING O‘RNI

Elmurodova Aziza Yusuf qiz,
Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU talabasi
aelmurodova79@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15204517>

Annotatsiya. Ushbu maqolada lug‘at turlari haqida fikr yuritildi. Tilshunoslikning leksikologiya bo‘limini o‘qitishda lug‘atlarning o‘rni, lug‘atlardan qanday foyalanish kerakligi, oddiy odamlar hayotida lug‘atlarning o‘rni, qay o‘rinlarda foydalanishlari o‘rganilgan.

Kalit so‘zlar: leksikologiya, leksikografiya, frazeologik lug‘at, dialectal lug‘at, izohli lug‘at, sinonimlar lug‘ati.

So‘zlarning biror maqsadda to‘planib, tartibga solingan yiindisi lug‘at deyiladi. Lug‘at tuzishning nazariy va amaliy tamoyillari haqidagi soha leksikografiya [grekcha lexicon - lug‘at va grapho - yozaman] deyiladi. Lug‘at tuzuvchi mutaxassislar leksikograflar deyiladi. Lug‘at tuzish tamoyillari va metodikasini ishlab chiqish, leksikografiar ishini tashkil qilish, lug‘at tuzish uchun asos bo‘ladigan kartotekalar tuzish, ularni sistemalashtirish va saqlash leksikografiyaning vazifasidir.

Lug‘atlarning so‘zlar va iboralarning qo‘llanishini nazariy tadqiq etishda hamda tilga amaliy o‘rgatishda ahamiyati katta.

Turli lug‘atlar tuzish umummadaniy ahamiyatga egadir. Lug‘at alifbo tartibida tuzilib, qulay qo‘llanma sifatida xalq ommasiga bilim beradi, madaniy funktsiya bajaradi. Shuning uchun ham bu masalaga katta ahamiyat berilmoqda. Maxsus nashriyotlar, leksikografik muassasalarning tashkil etilganligini shu bilan izohlash mumkin.

Lug‘at turlari, so‘zlik [lug‘atdan izohlanayotgan yoki tarjima qilinayotgan so‘z] tarkibi, lug‘aviy maqolalar strukturasi kabi masalalar leksikografik nazariyada asosiy masala hisoblanadi. Lug‘atlar, asosan, ikki turga bo‘linadi: qomusiy [ensiklopedik] va filologik. Qomusiy lug‘atlarda fan, texnika va madaniyatning barcha sohalariga oid tushunchalar izohlanadi. Ularda tabiat hodisalari, ijtimoiy hayotdagi voqealar, mashhur kishilar haqida ma‘lumotlar beriladi.

So‘zning o‘zi haqida faqat uning kelib chiqishini ko‘rsatish bilan chegaralaniladi. Shuning uchun bunday lug‘atlar tushuncha lug‘at deb yuritiladi. Odatda, bunday lug‘atlarda rasmlar, karta va sxemalar ham keltiriladi.

Qomusiy lug‘atlarda so‘z va iboralar alifbo tartibida maqolaning sarlavhasi sifatida qo‘yiladi. Qomusiy lug‘atlar maqsad va vazifasiga ko‘ra ikki xil bo‘ladi:

umumiy qomusiy [ensiklopedik] lug‘at va biror sohaning [qomusiy] lug‘ati. Umumiy qomusiy lug‘atlarga “Britaniya lug‘ati”, “O‘zbekiston qomusi” misol bo‘ladi. Biror sohaning qomusiy lug‘atlariga “Adabiyot qomusi”. “Pedagogik qomus”. “Texnik qomus”. “Qishloq xo‘jalik qomusi” kabilar kiradi. Qomusiy lug‘at Sharqda “Qomus”, G‘arbda esa “Tezaurus” deb ham yuritiladi.

Filologik lug‘atlarda asosiy e‘tibor so‘zga yoki so‘z birikmasiga beriladi va ular har tomonlama izohlanadi. Bunday lug‘atlar ham alifbo tartibida tuziladi va izohlanadigan so‘z yoki so‘z birikmasi sarlavha sifatida keltiriladi.

Filologik lug‘atlar ikki xil bo‘ladi: umumiy va maxsus filologik lug‘atlar. Umumiy filologik lug‘atlarda hamma qo‘llaydigan so‘zlarning izohi beriladi. Bular bir tilli, ikki tilli, ko‘p tilli bo‘ladi.

Qo‘yilgan maqsadga ko‘ra bir tilli filologik lug‘atlar bir qancha turlarga bo‘linadi. Masalan, izohli lug‘atlar, maxsus lingvistik lug‘atlar: etimologik lug‘at, morfem lug‘at, frazeologik lug‘at, sinonim so‘zlar lug‘ati, orfoepik lug‘at, chappa lug‘at, atoqli otlar lug‘ati, joy nomlari lug‘ati, mashhur yozuvchilar asarlari lug‘ati kabilar.

Masalan, izohli lug‘atda so‘zlarning barcha leksik ma‘nolari keng izohlanadi. Har bir so‘z izohi kichik maqola shaklida beriladi va izohlanayotgan so‘z sarlavha qilib ko‘rsatiladi. Bunga “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”, 5 jildli, “Ingliz tilining Oksford izohli lug‘ati”, 17 jildli “Словарь современного русского литературного языка”, S.I.Ojegovning bir jildli “Словарь русского языка” kabilar misol bo‘ladi. Olim Usmonov va Renat Doniyorovlarning “Ruscha-internatsional so‘zlar izohli lug‘ati” shular qatoriga kiritiladi.

Sinonim so‘zlar lug‘atida sinonimik qatorga kiruvchi har bir so‘zning mano ottenkalari, stilistik funksiyalari bayon qilinadi. Bunga A.Hojievning «O‘zbek tili sinonimlarining izohli lug‘ati» misol bo‘ladi. etimologik lug‘atlarda so‘zlarning kelib chiqishi, ularning dastlabki shakli va ma‘nosi, til taraqqiyoti davomida ularda yuz bergan o‘zgarishlar izohlanadi.

M.Fasmerning “Этимологический словарь русского языка”, E.V.Sevortyaning “Этимологический словарь тюркских языков”, Sh.Rahmatullaevning «O‘zbek tilining etimologik lug‘ati» ana shunday lug‘atlardir.

Morfemik lug‘at so‘zlarning qanday morfemalardan tuzilganini alifbotartibida izohlovchi lug‘atdir. Jumladan, mukofotlanmoq so‘zi mukofot [lan] moq morfemalaridan tuzilgan. [Qarang: A.G‘ulomov, A.N.Tixonov, R.Qo‘ng‘urov. O‘zbek tili morfem lug‘ati. Toshkent, “O‘qituvchi”, 1977]. Frazeologik lug‘atda tildagi frazeologik birliklarning [iboralarning] semantik va grammatik xususiyatlari misollar yordamida izohlanadi. Unda frazeologik omonimlar, sinonimlar va

antonimlarni yonma-yon keltirish bir frazeologik iboraning turli variantlarini berish juda foydalidir. Misol: Ko‘ngli qattiq – qattiq ko‘ngil. Rahm-shafqati yo‘q. Varianti: toshko‘ngil; toshko‘ngilli; tosh-ko‘ngil [ekan]ligi. Sinonimi: tosh yurak-yuragi tosh. Antonimi: ko‘ngil [i] bo‘sh; ko‘ngil[i] yumshoq-yumshoq ko‘ngil. O‘xshashi: bag‘ritosh; mehritosh... [Rahmatullaev SH. O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati. Toshkent. “O‘qituvchi”, 1978, 21-bet].

So‘zlarning qanday harf bilan tugaganiga qarab alifbo tartibida tuzilgan lug‘at chappa lug‘at deyiladi. Masalan, a harfi bilan tugagan so‘zlar quyidagicha beriladi: arfa, bola, dona, so‘na, pona, to‘nka, shona kabi. Bunday lug‘at so‘z yasalishi, morfologiya va leksikologiya bo‘yicha olib boriladigan turli ilmiy-tadqiqotlar uchun manba bo‘lishi mumkin.

Bulardan tashqari, chappa lug‘atlar tilning fonetik qonuniyatlarini, she‘riyat sirlari [qofiya bo‘yicha]ni o‘rganishda yordam beradi. [R.Qo‘ng‘urov va A.Tixonovlarning “Obratniy slovar uzbekskogo yazika” kitobi].

Izohli lug‘atlar tuzilishiga ko‘ra ikki xil: alifbo tartibidagi lug‘atlar va uya tartibidagi lug‘atlar.

Birinchi turdagi lug‘atlarda so‘zlar alifbo tartibida berilib izohlanadi. Yuqorida ko‘rsatilgan izohli lug‘atlar mana shu tartibda tuzilgan.

Ikkinchi turdagi lug‘atlarda faqat o‘zaklarga alifbo tartibida joylashtiriladi. yasama so‘zlar esa o‘zak maqolachasining ichida [uyasida] izohlanadi. Bunday lug‘atlar bir uyada keltirilgan so‘zlarning ma‘no va shakl jihatdan bog‘lanishlari haqida ma‘lumot beradi. Ikki til doirasidagi tarjima lug‘atlarida bir tildagi so‘z yoki so‘z birikmasi boshqa tilga tarjima qilib beriladi. Bunga ruscha-o‘zbekcha, inglizcha-o‘zbekcha, fransuzcha-o‘zbekcha, nemischa-o‘zbekcha lug‘atlar kiradi. chet tilini o‘rganuvchilar uchun mo‘ljallangan qisqa tarjima lug‘atlari ham mavjud. Ba‘zan tarjima lug‘atlari bir necha tillar doirasida bo‘ladi. Masalan, “Slovar naibolee upotrebitelnix slov angliyskogo, nemetskogo, frantsuzskogo i russkogo yazikov” kabi.

Filologik lug‘atlarga turli sohalarga oid lug‘atlar ham kiradi. Bularda fan, texnika, ishlab chiqarishning ma‘lum sohasiga oid so‘z-terminlar izohlanadi. Soha lug‘atlari ichida eng keng tarqalgani terminologik lug‘atlardir. Bunday lug‘atlar bir tilli, ikki tilli, ko‘p tilli bo‘ladi. Bir tilli terminologik lug‘atlarda bir tilning ma‘lum sohaga oid terminlari izohlanadi. Bunga O.S.Axmanovning “Slovar lingvisticheskix terminov” [1966] va D.E.Rozental, M.A.Telenkovalarning “Spravochnik lingvisticheskix terminov” [1972] nomli kitoblari, H.Hasanovning “Geografiya terminlari lug‘ati” [1964]. H.Homidiy, SH.Abdullaeva, S.Ibrohimovalarning

“Adabiyotshunoslik terminlari lug‘ati” [1967], Olim Usmon tahriri ostida nashr qilingan “Ijtimoiy-siyosiy terminlar lug‘ati” [1976] kabilarni kiritish mumkin.

Ikki tilli terminologik lug‘atlarga N.T. Hotamovning «Adabiyotshunoslikdan qisqacha ruscha-o‘zbekcha terminologik lug‘at»i [1969]. SH. Bayburov va N. Takanaevning “Pedagogikadan qisqacha ruscha-o‘zbekcha terminologik lug‘at”i [1963] kabilar kiradi.

Ko‘p tilli terminologik lug‘atlarga A.A.Asqarov va H.Zohidovlarning “Lotincha-o‘zbekcha-ruscha normal anatomiya lug‘ati” [1964] ni misol qilib ko‘rsatish mumkin.

Chet so‘zlar lug‘ati ham terminologik lug‘atlarga o‘xshab ketadi. Bunda ham, asosan, chet tillardan o‘zlashgan so‘zlar izohlanadi.

Lug‘atlarning turi yuqoridagilari bilan cheklanmaydi. Tematik, differensial, yangi so‘zlar, qisqartma so‘zlar, chastota, qofiya lug‘atlari ham mavjud. Masalan, tematik lug‘atlarda so‘zlar manolariga ko‘ra guruhlanadi. Bunday lug‘atlar biror fikrni ifodalash uchun eng qulay so‘zlarni topish imkoniyatini beradi.

Bunga ingliz tili asosida tuzilgan Roje [Roget] lug‘ati, Muhammad Yoqub Chingi tomonidan tuzilgan “Kelurnoma” nomli [XVIII asr] lug‘atning oxirgi XV bobi misol bo‘ladi.

Xalqning oqsib borayotgan talablarini qondirish maqsadida lug‘atning yangi-yangi turlari yaratilishi tabiiydir.

Hozirgi tilshunoslikda tezauras lug‘at [grekcha thesayros - manba] yoki ideografik lug‘at tuzish masalasi ustida ish olib borilmoqda. Tezauras lug‘at ma‘lum so‘z bilan ma‘nolari bog‘lanuvchi barcha so‘zlarni qamrab oladi.

Lug‘at - so‘z xazinasini, undan o‘rinli va maqsadga muvofiq foydalanish inson bilimini kengaytirish, lug‘at boyligini oshirishda hamda fikrni to‘g‘ri va ravon ifodalashda muhim omildir.

Tilning lug‘at tarkibi va uni tashkil etuvchi so‘zlar bir qator umumiy xususiyatlarga egaligi bilan xarakterlanadi. Leksikologiya leksikani xuddi shu umumiy xususiyatlari nuqtai nazaridan o‘rganadi. Bu xususiyatlar quyidagilar:

1. Avalo, lug‘at tarkibini tashkil etuvchi har qanday so‘z ma‘noga ega bo‘ladi. Ana shu ma‘nosi nuqtai nazaridan so‘zlar o‘ziga xosliklarga ega bo‘ladi. So‘zning ma‘nosi [semantikasi] va u bilan bog‘liq masalalar leksikologiyadagi asosiy masalalardan biri hisoblanadi. Leksikaga oid bu masala bilan leksikologiyaning semasiologiya bo‘limi shug‘ullanadi.

2. Har handay tilning taraqqiyotida uning eng o‘zgaruvchan, eng tez harakatdagi qismi leksikasidir. Til taraqqiyoti jarayonida lug‘at tarkibi yangi – yangi so‘zlar hisobiga boyib borish bilan birga, undagi ayrim so‘zlar eskiradi, shuningdek,

iste'moldan chiqib boradi. Demak, lug‘at tarkibi avvaldan o‘zlashtirilib kelingan va hozirda iste‘moldagi so‘zlar bilan birga nisbatan yangi so‘zlarga va eskirgan so‘zlarga egaligi bilan ham xarakterlanadi. Leksikologiyada leksikaning ana shu tomoni ham o‘rganiladi.

3. Lug‘at tarkibidagi so‘zlar iste‘moldagi darajasi bu nuqtai nazardan umumiylikka yoki chegaralanganlikka egaligi bilan ham o‘zaro farqlanadi. Ma‘lum so‘zlar umumxalq iste‘molida bo‘lsa [masalan, non, suv, katta, yugurmoq va b.], ayrim so‘zlarning iste‘mol doirasi ma‘lum jihatdan chegaralangan bo‘ladi. Masalan, dialektal so‘zlar territorial jihatdan chegaralangan bo‘ladi [sas – tovush, istamoq – qidirmoq, bolish – yostiq, eshik – hovli, uy va b.]; terminlar ijtimoiy nuqtai nazardan chegaralangan, ya‘ni ma‘lum kasb – hunar sohasidagi kishilar nutqida qo‘llanish bilan chegaralangan bo‘ladi. [masalan, urg‘u, leksika, affiks – tilshunoslikka oid terminlar; konus, piramida, kvadrat – geometriyaga oid terminlar; kultivatsiya, barona – qishloq xo‘jaligiga oid terminlar; basketbol, gol, nokaut – sportga oid terminlar va hokazo].

Leksikologiya lug‘at tarkibini shu nuqtai nazardan ham o‘rganadi.

4. Lug‘at tarkibidagi so‘zlar nutqqa, uslubga bo‘lgan munosabatlariga ko‘ra ham o‘zaro farqlanadilar. Ma‘lum so‘zlar nutq turlariga, uslubga [stilga] betaraf [neytral] munosabatda bo‘lsa [quchoq, bechora, osmon, ichmoq va b.], ayrim so‘zlar nutq uslubining ma‘lum turiga xos bo‘ladi [og‘ush – badiiy uslubga xos, boyaqish – oddiy nutqqa xos, samo – poetik uslubga xos, adib – kitobiy uslubga xos va hokazo].

Leksikologiyada so‘zlarning ana shu xususiyatlari ham o‘rganiladi.

5. Har bir so‘z tovush qiyofasi va ma‘nosiga ega, ya‘ni shakl va mazmunga ega. Lug‘at tarkibidagi so‘zlar ana shu shakl va mazmuni jihatidan turlicha munosabatga ega bo‘lishi mumkin. Masalan, chaqqon, epchil, chechan, abjir, chapdast so‘zlarining shakli har xil, ma‘nosi bir xil [sinonim]; ko‘k [rang], ko‘k [osmon], ko‘k [maysa, ko‘kat] so‘zlarining shakli bir xil, ma‘nosi har xil [omonim] va hokazo.

Leksikologiyada so‘zlar o‘zaro ana shunday munosabatlari nuqtai nazaridan ham o‘rganiladi

Biz leksikologiya bilan leksikografiyani bir-biridan ayro tasavvur eta olmaymiz. Chunki har ikkisining ham o‘rganish obyekti so‘zdir. Bugungi kun o‘quvchi yoshlari qalbiga Vatanga muhabbat, hurmat tuyg‘ularini so‘z yordamida singdiramiz. Lug‘atlardan esa ilk tug‘ilgan ondan foylaniladi desak xató bo‘lmaydi. Chunki farzand dunyoga kelgandayoq unga ism tanlash uchun “Ismlar ma‘nosi lug‘at”i bilan yuzlashilinadi. Demak, lug‘atlardan nafaqat mutaxassislar, balki oddiy odamlar ham foydalanishadi.

“O‘ZBEK FILOLOGIYASI: MUAMMO VA YECHIMLAR” mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, yuqoridagilardan ma’lum bo‘ladiki, so‘z nihoyatda murakkab xususiyatlarga ega bo‘lgan til birligidir. U o‘zining muhim belgi – xususiyatlari bilan tilshunoslikning maxsus bo‘limlarining o‘rganish ob’ekti bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Bobojonov M. Jahon tillari haqida eng, eng, englar. 27.10.2012. <https://m.ok.ru>
2. O‘rinboyev B. Leksikologiya. <https://qomus.info>
3. O‘zbekiston SSR FA Tarix, tilshunoslik va adabiyotshunoslik bo‘limi
4. tomonidan nashrga tayyorlangan O‘zbek tili leksikologiyasi. Toshkent. 1981 yil.
5. Tursunov U. va boshqalar. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Toshkent. 1965 yil.
6. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. 1 – jild. Toshkent, 1966 y
7. Rahmatullaev SH. O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati. Toshkent. “O‘qituvchi”, 1978, 21-bet
8. G‘ulomov A, Tixonov A, Qo‘ng‘urov R O‘zbek tili morfem lug‘ati. Toshkent, “O‘qituvchi”, 1977.